

УДК 340.1

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ КАТЕГОРІЙ І ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ

Олена ІВАНЕНКО,

кандидат юридичних наук,

заступник завідувача кафедри історії та теорії держави та права
Інституту права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом

SUMMARY

The article deals with the specifics of the research application categories and laws of dialectics in the knowledge of the state-legal phenomena, due to a desire to equip the legal ability to creatively and properly use the dialectical materialist method of scientific knowledge. The author notes that the laws and categories of dialectical materialism next categories of general theory of law are widely used in the implementation of the theoretical and legal studies, because, before determining which properties, the relationship, the parties concrete can be defined as its essence, content, form, etc. n., is necessary to put the selected components in the formal-logical line with a particular philosophical category.

Key words: dialectic, dialectical materialist method, state-legal phenomenon, general theory of state and law, conceptual and categorical apparatus.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання дослідження специфіки застосування категорій і законів діалектики в пізнанні державно-правових явищ, що зумовлюється бажанням озброїти юристів умінням творчо й правильно використовувати діалектико-матеріалістичний метод наукового пізнання. Автор наголошує на тому, що закони й категорії діалектичного матеріалізму поряд із категоріями загальної теорії держави та права активно використовуються в процесі здійснення теоретико-правових досліджень, адже перш ніж визначити, які властивості, взаємозв'язки, сторони конкретного можна визначити як його сутність, зміст, форму тощо, необхідно поставити виділені компоненти у формально-логічну відповідність з тією чи іншою філософською категорією.

Ключові слова: діалектика, діалектико-матеріалістичний метод, державно-правові явища, загальна теорія держави та права, понятійно-категоріальний апарат.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми формування понять і категорій юридичної науки зумовлена тим, що правова наука може бути визнана як така лише виключно в тому разі, коли не тільки концептуально сформовані й обґрунтовані її теоретичні підвалини, а й розроблений категоріально-понятійний апарат цієї науки, який відображає її предметний зміст.

Виходячи з того, що юридична наука є розвинутою системою упорядкованих знань про державно-правові явища, закономірності їх існування та розвитку, а її структурними елементами є наукові гіпотези, правові ідеї, теорії й концепції, методи і принципи наукового пізнання, юридичні конструкції явища правової реальності, вона має притаманну їй упорядковану систему взаємопов'язаних понять і категорій, які за сутністю та змістом визначаються предметом цієї науки й водночас забезпечують логіко-юридичну організацію знань у сфері держави та права. Варто звернути увагу на діалектичний взаємозв'язок правових понять і категорій, юридичної науки загалом, сутність якого полягає у такому: своєю єдністю правові поняття й категорії утворюють категоріально-понятійний апарат цієї науки; юридична наука є джерелом формування власного понятійного апарату. Слушною в цьому сенсі виглядає думка М. Паніна про те, що правові категорії та поняття відображають певний рівень знань у галузі державно-правових явищ, незалежно від того, включені чи не включені ці категорії й поняття в позитивне право – у закони чи підзаконні нормативно-правові акти; ці наукові нормативно-правові утворення як результат наукового пізнання, безумовно, передують їх офіційному (нормативному) визнанню та закріпленню у правовій «матерії» в процесі правотворення [1, с. 50].

Актуальність теми. Проблемі дослідження питань специфіки застосування категорій і законів діалектики в пізнанні державно-правових явищ присвячено роботи таких учених, як П. Рабінович, М. Козюбра, Ю. Оборотов, О. Ющик, М. Панов, Максимов, Н. Варламован, І. Честінов, Р. Гаврилюк, Ю. Ветютнев, В. Сирих, О. Стовба, О. Костенко, Н. Сантохіна та ін.

Мета статті – визначити й сформулювати специфіку застосування категорій і законів діалектики в пізнанні державно-правових явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні в наукових колах прийнято виходити із розуміння правових понять як базових одиниць розумової діяльності людини, тобто загальних і відмінних рис, фактів, явищ і процесів у сфері держави та права; вони об'єктивуються в термінах і дефініціях, що закріплюються в тексті права й мають чітку логічну визначеність з погляду їхнього змісту, обсягу та співвідношення з іншими поняттями [2]; правових категорій як фундаментальних, найбільш широких за обсягом узагальнень універсальних правових понять, що фіксують найсуттєвіші закономірні зв'язки у сфері правової дійсності [2].

Особливо варто наголосити на тому, що правові поняття й категорії не тільки є відображенням рівня знань про явища державно-правової дійсності, засобом їх пізнання, а й унаслідок включення в правові норми, виконують регулятивну функцію права, визначаючи зміст правового регулювання. Отже, матиме логічне підґрунтя теза про те, що існує прямо пропорційна залежність між рівнем розробленості правових понять і категорій юридичної науки й здатністю позитивного права ефективно регулювати суспільні відносини.

Справедливості заради варто зазначити, що формування правових понять і категорій загалом не відрізняється від загальної та універсальної процедур формування понятійного апарату в інших сферах наукового знання, а її сутність полягає у формалізації знань про державно-правові явища [3, с. 147–164]; абстрагуванні від несуттєвих властивостей зазначених явищ; виявленні й формулюванні закономірностей їх розвитку та повторюваності; установленні сутнісних ознак, за якими досліджувані явища відрізняються від інших [4].

Зазначена вище науково-дослідна діяльність є надзвичайно складною, оскільки відбувається як на емпіричному, так і теоретичному рівнях, передбачає пролонгацію в часі й використання різноманітного арсеналу методологічного інструментарію, як, наприклад, використання правил формально-логічного мислення, аналогій, інтуїцій, а також спостережень, порівнянь, аналізу та синтезу, узагальнень тощо [5, с. 743], використання яких має на меті одержання узагальнених і фундаментальних знань про об'єкт дослідження [6, с. 10–24].

Загальноприйнятим та універсальним методом формування правових понять і категорій є діалектичний метод наукового пізнання, який характеризується наявністю складних і взаємопов'язаних логіко-гносеологічних процедур, що можна охарактеризувати як внутрішньо суперечливий і водночас органічний пізнавальний процес. Так, у результаті застосування «абстракції ідеалізації» [7, с. 11–13, 187–188] формуються нові правові категорії й поняття, які не мали раніше аналогів ні в науці й нормотворчій практиці, ні в чуттєво-конкретних, тобто емпірично даних, об'єктах; створюються нетипові нормативні приписи [8, с. 117], юридичні конструкції, юридичні фікції, правові презумпції, які є важливим засобом законодавчої техніки [9]. Отже, можна говорити про те, що має місце створення нових юридичних категорій і понять, у яких знаходить об'єктивізацію «квінтесенція» правових ідей, теорій та концепцій, що мають на меті забезпечення належного рівня правового регулювання суспільних відносин.

Усередині минулого століття одним із провідних наукових напрямів стало дослідження специфіки застосування категорій і законів діалектики в пізнанні правових явищ, виникнення якого було зумовлено бажанням озброїти юристів умінням творчо й правильно використовувати діалектико-матеріалістичний метод. Теоретичне обґрунтування цієї потреби будувалося на двох загальновідомих і, як здавалося в той період, очевидних тезах: 1) закони та категорії діалектики є загальним методом пізнання, їх використання вченими-юристами є необхідною умовою успішного розвитку правознавства; 2) загальні гносеологічні закони й категорії діалектики не переходять в правову науку в готовому та незмінному вигляді. Навпаки, відбувається наповнення їх конкретним змістом, своєрідна адаптація, тобто вони модифікуються й, отже, набувають специфічного вираження, що має значення для правової науки [10, с. 45–46]. Звідси робився висновок про те, що найважливішою методологічною проблемою юридичної науки є розробка специфіки застосування законів і категорій матеріалістичної діалектики до вивчення держави та права [11, с. 73]. Отже, проблема перетворення всіх юристів на діалектично мислячих особистостей мала вирішуватися через виявлення специфіки застосування категорій матеріалістичної діалектики у сприйнятному для правознавців вигляді.

Проте залишалися відкритими питання про те, у чому саме полягає специфіка застосування філософських категорій і законів у правознавстві; як саме та в якого роду знання вона повинна виявлятися. Спочатку на роль фахівців із конкретизації зазначених категорій і законів претендували представники загальної теорії держави та права. У цьому сенсі філософія права мала стати інструментом для вирішення поставленого завдання. Справедливість таких претензій ба-

чилася в тому, що загальна теорія держави та права як теоретичний базис інших юридичних наук здатна надавати наукове вирішення основних гносеологічних питань про сутність держави та права [12, с. 45].

Виходячи із цього, конкретизацією філософських категорій стала уточнена модифікована загальна теорія держави та права, одним із провідних напрямів дослідження якої стало вивчення специфіки застосування в пізнанні права категорій сутності і явища, змісту й форми, причин і наслідків тощо.

Одним зі способів адаптації філософських категорій і законів до специфіки загальної теорії держави та права, на думку правознавців, могло б стати заломлення. Проте різноманіття правових явищ робить мало реальними пошуки спільних рис, що характеризують специфіку використання філософських категорій у правознавстві, а тому звести серію таких заломлень до спільного знаменника – єдиної філософії права – не видавалося можливим. На підтвердження цієї тези розглянемо ситуацію, коли необхідно знайти додаткові ознаки, які характеризували б специфіку застосування філософської категорії «сутність» у пізнанні таких явищ, як норма права, правопорушення, договір купівлі-продажу тощо. Складно, а іноді й притягнуто за вуха. Проте подібна процедура, якщо послідовно виходити з ідеї створення філософії права, повинна проводитися з усіма іншими категоріями діалектики. У зв'язку із цим дослідження специфіки заломлення філософських категорій у праві могли проводитися в кращому разі на рівні окремих юридичних наук. Відповідно, правознавство автоматично збільшилося б майже вдвічі за рахунок утворення в складі кожної юридичної науки такого особливого компонента, як філософія права. Крім того, поряд із філософією права як частиною загальної теорії держави та права мали утворитися філософія науки сімейного права, філософія науки фінансового права, філософія криміналістики тощо. Проте подібних утворень не з'явилося в жодній галузі права, і загальна теорія держави та права не стала винятком, хоча спеціальна дослідницька робота в цьому напрямі велася досить активно.

Надзвичайно завзято взялися за пошуки специфіки заломлення в праві практично всіх основних категорій діалектики молоді науковці, проте дослідження не сприяли бажаним для неопілософів права результатам, які можна було б кваліфікувати як новий вид знань, науково обґрунтоване юридико-філософське знання. Причина виявилася вельми прозаїчною: симпатії філософії права згенерували прекрасну ідею, проте забули або ухилилися від головного – розробки механізму її реалізації. Отже, вийшло так, що кожен бажаний підняти юридичну науку до висот філософських узагальнень повинен був виходити із власного ресурсу. Зрозуміло, що за такого підходу вчені-ентузіасти пішли простим шляхом: вони відшукували та аналізували погляди філософів щодо змісту категорій, які передбачалося переломити в праві; обирали певний науковий підхід, який найбільше їм імпонував; відбувалася конкретизація, тобто аналіз специфіки вияву досліджуваної категорії в праві. Зазвичай, такий аналіз проводився щодо певної проблеми загальної теорії держави та права: основна увага була прикута до визначення ступеня відповідності положень юристів конкретним філософським категоріям; а потім проводився юридичний аналіз проблеми сам по собі, поза межами взаємозв'язку із філософськими категоріями [13]. Априорі запропоноване в результаті такого заломлення рішення не мало права претендувати на загальне в межах загальної теорії держави та права й тим паче правознавства загалом. Адже те, що є прийнятним засобом для вирішення однієї юридичної проблеми, не обов'язково має стати універсальним інструментом для вирішення інших питань.

Ураховуючи зазначені вище недоліки, учені в галузі теорії права почали використовувати інший спосіб конкретизації

філософських категорій, а саме: робилися спроби вивести із філософського змісту категорій деякі загальні ознаки, характерні для державно-правових явищ, а потім проілюструвати правильність і достовірність сформульованих положень на окремих прикладах із правової науки або юридичної практики. Розуміючи, врешті-решт, що сформулювати загальне для правознавства загалом або окремої науки зі змісту філософських категорій видавалося практично неможливим, специфіка використання філософських категорій під час дослідження державно-правових явищ зазвичай зводилася до механічного приєднання до філософських дефініцій і категорій юридичної термінології. Отже, відбувалося створення звичайної фікції, а саме: філософським за змістом положенням надавалася видимість юридичної конкретизації, і не більше того. Зрозуміло, що в такий спосіб, підставляючи відповідні правові терміни «правовий» і «правова», не складно перевести всі філософські категорії та закони на рівень права, проте наукова цінність такого роду досліджень буде вельми сумнівною. Крім того, наразі й специфіка заломлення філософії в праві й досі залишалася «річчю в собі», сутність якої необхідно було з'ясувати.

Перед теоретиками в галузі права постало питання: як поняття спустити на правовий ґрунт. Вони розмірковували про те, що необхідно здійснити аналіз системної будови правових явищ, проте наївно було б уважати, що такий шлях обов'язково приведе до позитивних результатів, до виявлення специфіки заломлення філософської категорії «система» в праві; вірогідніше, жодної специфіки заломлення виявити не вдасться, оскільки складність і різноманіття системної будови правових явищ не дадуть змоги доповнити, розширити зміст філософських категорій на рівні правознавства. Це зумовило потребу в коригуванні власне ідеї про можливість конкретизації філософських категорій у загальній теорії держави та права.

У цьому контексті саме діалектика загалом, її певні окремо взяті філософські категорії здатні виконати роль методологічного базису загальної теорії держави та права й, отже, забезпечити розкриття діалектики досліджуваного явища, тобто всього його складного та різноманітного життя, об'єктивованого в його внутрішній структурі, змісті, сутності, функціях, взаємозв'язках із явищами й процесами, що утворюють конкретно-історичне середовище його функціонування та розвитку. І було б наївно вважати, що виявити глибинні закономірні зв'язки досліджуваного державно-правового явища можна формально-логічним шляхом, послідовно застосовуючи до нього ті чи інші філософські закони або категорії.

Будь-яке правове явище характеризується наявністю діалектично суперечливих взаємовідносин з іншими явищами реальної дійсності, має різні форми вияву, що під час формально-логічного зіставлення категорій діалектики один і той самий зв'язок, співвідношення можуть усвідомлюватися по-різному. Отже, результати наукового дослідження напряму пов'язані з тим, як дослідник інтерпретує відповідну філософську категорію, чи правильно вона використовується в пізнанні державно-правових явищ.

Визнання загальності законів і категорій діалектики, можливості їх застосування для пізнання всіх, а не окремих проблем правознавства створює проблему й навіть загрозу заподіяння шкоди під час здійснення спроби наповнити філософські категорії конкретним правовим матеріалом, конкретизувати їх у розрізі специфіки правової матерії. У цьому сенсі має рацію тезу про те, що між філософським і спеціальним знанням існують якісні розбіжності, які яскраво виявляються на прикладі закону заперечення заперечення й зводяться до такого: загальне повністю абстрагується від особливостей кожного процесу, оскільки для кожного предмета та явища існує особливий вид заперечення заперечення; не

кожне заперечення конкретного є виявом закону заперечення заперечення; визнання неіснуючої й знищеної в діалектиці речі не є запереченням; останнє має місце лише в тому випадку, коли така річ відтворює або виявляє себе в інших формах; для розкриття специфіки вияву закону заперечення заперечення важливими є знання не тільки загального, а й конкретного; формально-логічне пристосування конкретного під закон заперечення не має нічого спільного з наукою [14, с. 146].

Діалектичний матеріалізм як наука про загальні закономірності розвитку природи, суспільства та мислення справедливо визнається в науковому світі світоглядом. У зв'язку із цим, якщо науковець у галузі права розділяє його положення, виходить із єдності світу, його матеріальності, первинності матерії й вторинності свідомості, розглядає явища об'єктивної реальності, у тому числі й державу та право, як частини єдиного світу, які знаходяться в діалектичному взаємозв'язку з іншими явищами, він входить у резонанс із положеннями про те, що історія розвитку права розуміється як суворо закономірний і конкретно-історичний процес.

Висновки. Резюмуючи зазначене вище, варто зазначити, що науковець, послідовно втілюючи філософські погляди в пізнання державно-правових явищ, отримує можливість правильно сформулювати вихідні теоретико-методологічні засади дослідження, наукові гіпотези та сконцентрувати увагу на їх науковому й теоретико-правовому обґрунтуванні. До того ж діалектичний матеріалізм орієнтує суб'єкта пізнання на пошук і відкриття об'єктивних знань, а не думок, оцінок і думок, інших форм вираження суб'єктивного знання про об'єктивне. Потрібно мати на увазі, що тільки філософія досліджує співвідношення суб'єкта й об'єкта в пізнанні, а отже, без урахування її положень неможливо правильно визначити шляхи та способи осягнення досліджуваної проблеми.

Крім того, закони й категорії діалектичного матеріалізму поряд із категоріями правознавства активно використовуються в процесі здійснення теоретико-правових досліджень, адже перш ніж визначити, які властивості, взаємозв'язки, сторони конкретного можна визначити як його сутність, зміст, форму тощо, необхідно поставити виділені компоненти у формально-логічну відповідність з тією чи іншою філософською категорією. Безпосереднє зіставлення філософських категорій і правових понять, власне, не є шкідливим, оскільки саме до цього зводиться сутність теоретичної функції філософських категорій, а отже, й один із підходів до пізнання конкретного. Проте зазначений підхід стає з наукового погляду шкідливим у тому разі, коли аналіз правових явищ починає обмежуватися відшукуванням у них загальних сторін і зв'язків, що розкриваються діалектикою, адже пошук загального в конкретному є на самоціллю, а лише необхідним кроком на шляху до пізнання специфіки досліджуваного явища реальної дійсності.

Список використаної літератури:

1. Панін М. Проблеми методології формування понятійно-категоріального апарату юридичної науки / М. Панін // Право України. – Вип. № 1. – 2014. – С. 50–60.
2. Словарь терминов по теории государства и права : [учеб. пособ.] / рук. авт. кол. Н.И. Панов. – Х., 1997. – С. 114–115; Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М., 1976. – С. 240–241, 456–460.
3. Алексеев Б.Т. Философские проблемы формализации знания / Б.Т. Алексеев. – Л., 1981. – С. 147–164.
4. Бабаев В.К. Советское право как логическая система : [учеб. пособ.] / В.К. Бабаев. – М., 1978. – С. 28–42; Бабаев В.К. Формальная определенность и возможность формализации законодательства / В.К. Бабаев // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 44–48; Ольминский А.Г. Проблемы формирования правовых норм / А.Г. Ольминский // Советское государство и право. – 1974. – № 2. – С. 127.

5. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 743.
6. Горский Д.П. Обобщение и познание / Д.П. Горский. – М., 1985. – С. 10–24.
7. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М., 1976. – С. 11–13, 187–188.
8. Горшенев В.М. Нетипичные нормативные предписания / В.М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 117.
9. Панько К.К. Теория и практика законотворчества в уголовном праве : [моногр.] / К.К. Панько. – М., 2011. – С. 186–220; Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 12–14.
10. Казимирчук В.П. Право и методы его изучения / В.П. Казимирчук. – М., 1965. – 204 с.
11. Сайдлер Г.Л. Юридические доктрины империализма / Г.Л. Сайдлер. – М., 1959. – 142 с.
12. Ракитов А.И. Историческое познание / А.И. Ракитов. – М., 1982. – 303 с.
13. Философские проблемы государства и права / под ред. Л.С. Явича и др. – Л., 1970. – 112 с.
14. Маркс К. Соч : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955–1981. – Т. 20. – 1965. – С. 146.
-